

Elmira ADİLBEKOVA

Doç., Dr.

TATAR TÜRKLERİNİN DESTANLARI HAKKINDAKİ ÇALIŞMALAR

Bu makalede Tatar Türklerinin destanları hakkında bilgi verilmektedir. Bu makalenin amacı tatar türklerinin halk edebiyatında destanların nasıl meydana geldiğini açıklamak ve tarihin destanlar üzerindeki etkisini göstermektedir. Makalede Tatar kahramanlık destanlarına örnek verilmiştir. Tanımı yapılmış Tatar kahramanlık destanlarının yapı bakımından incelenmesi ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Destan, Tatar Türkleri, Kahramanlık destanları, İbn-ul Fadlan, Kadir Ali Bek.

Tatar halkının zengin halk edebiyatı mahsülleri içinde destanlarının ayrı bir yeri vardır. Destan, masal, rivayet ve efsanelerle yoğurularak edebi bir şekil alan, nesir ve nazım karışık, makamla veya makamsız icra edilen bir türdür. Destan türünün esas özelliği, halkın hayatını geniş epik planda tasvir etmektir.

Tatar destanlarının çoğu umumi Türk destan geleneğini muhafaza etmiş ve aynı zamanda dünya halklarının edebiyatı, özellikle de Doğu'da yaygın olan edebi konularla zenginleşmiştir. Bir zamanlar halktan derlenmiş olan destanlar, kitap haline getirilerek yeniden halka dönmüş ve bugün hayatlarını kitap içinde sürdürmektedirler.

“Destan” kelimesi Tatarlarda hem hacimli şiir tipindeki yazılı eserler için, hem de folklor eserleri için kullanılmaktadır. İlave olarak şunu da söylemek gerekir ki, destanlarda şiirin nesirle anlatılan kısımlarının aralarına serpiştirilmiş olarak da bulunmaktadır.

Tatar folklor biliminde destan için “dönemin halk tarihinin şiir şeklinde yazılmış vakayinamesi” fikri de yaygındır. Destan kelimesinin “tarih anlatımı” manası da çok kullanılmaktadır. Ünlü Tatar tarihçisi Şehabeddin Mercanî eserlerinde destanı bu anlamı ile sık kullananlardan biridir.

Aynı şekilde, malum olduğu üzere, “destan” sözü tarihi hikayeyi de ifade etmektedir. Mesela; Kadir Ali Bek'in 1602 yılında yazılmış “Vakayinameler kitabı” Cengiz soyundan olanlar (“Destan-i Toktamış Han”, “Destan-i Urus Han” v.b.) ve Altın Ordu muvakkatı Edigey (“Destan-i İdige Bi”) hakkındaki dokuz destandan oluşmuştur. Prof.Dr. Mirkasım Usmanov da “destan” terimini bu anlamda kullanmıştır [1, 25].

Gerek belli bir kaynağa dayalı, gerek tarihi eserlerde, tarih ve destanların karışması, Doğu'da sık sık karşılaştığımız bir durumdur. Dolayısıyla, mesela, meşhur “Şehname” ve “Moğolların Gizli Tarihi”nde epik planda bilinen tarihi şahısları canlandırması yanında, İbn-ul Fadlan, Ebu Hamid El-Gırnati, İbn-Arabşah ve başkalarının çalışmaları da destani öğrenmek için kıymetli ve güvenilir kaynaklardır. Bu da göstermektedir ki, tarih ile edebiyat, özellikle de halk

edebiyatı ve destanlar iç içedir. Tarihçi Ş. Muhammedyarov Edigey Destanı'nın oluşmasında tarihi ve folklorik kaynaklarının çok önemli bir yerinin olduğunu ifade eder. Mirkasım Usmanov da "halk şiirinin katmanlarını bir yana iterek" tarihi kaynaklarını araştırmaktadır.

Belirtmek gerekir ki destanlarda tarihi olayları görme isteği oldukça geniş bir araştırmacı kitlesi tarafından kabul görmektedir. Halbulki Tatarlarda olduğu gibi, Özbek ve diğer Türk boylarının folklorunda "destan" sözü manzum veya nesirle karışık hacimli epik hikaye etme anlamında yerleşmiştir. Yalnız, bundan 30 sene önce Tatar folklor biliminde destan sadece ilk anlamı olan "Edigey" üzerinde çalışan araştırmacılar bazen eserin halk varyantlarını değiştirerek, Edigey Destanı'nda sadece belli tarihi olayları aramışlardır.

Tatar folklorunda destanların en eski türü olan kahramanlık destanlarının örnekleri epik eserler de muhafaza edilmiştir. "Edigey", "Gayse Ulı Ahmet", "Cık Mergen", "Cura Batır" bu tür epik eserlerdendir. Bu destanlarda Canibek, Birdibek, Cura (Cura), Toklamış. Edigey gibi tarihi şahısların tipleri sergilenmektedir. Aynı şekilde bazı tarihi olaylar da çeşitli oranlarda bu eserlerde yansıtılır.

Malum olduğu üzere, epik eserler, özellikle kahramanlık destanları, tüm halkın geçmişinin epik hikaye edilmesi olarak, daha büyük tarihi devirlerde ortaya çıkmıştır. Bu yüzden kahramanlık destanında şekillenmiş başlıca konular; aile kurma ve aileyi koruma, boylar arasındaki savaşlar, ülkeyi yabancı istilacılardan koruma olarak sıralayabiliriz. Epik eserlerin çoğunun, halkların, devletlerin kendi mukadderatını kendileri tayin etme döneminde oluşması hayret edilecek bir durum değildir. Bu fikirleri birleştiren temel konu; kahramanı terennüm ve methetmedir. Kahramansız kahramanlık destan olamaz. Türün kendine özgü vasfları; Geniş epik fon, muazzam üslup, kendine has şiir, ortak yerler v.b. tamamıyla esas kahramanları ve epik olayları olaganüstü kılmak için kullanılmıştır. Daha önce de zikrettiğimiz gibi epik epizotlar tarihle olup biten belli devirlere veya bazı tarihi şahısların faaliyetlerine bağlamak pek doğru değildir. Destanda "tarihin yerel olayları değil, halkın içtimai hayatının gelişmesinin uzun süreci yansıtılmaktadır ve Vladimir Propp'un belirttiği gibi, "Herhangi bir destan tek on yıla değil, oluştuğu, yaşadığı, mükemmelleştiği süredeki tüm yüzyıllarla aittir" [2, 25].

Dolayısıyla destanlarını ilk örneklerinin eski mitlerden ve bahadırlar (kahramanlar) hakkındaki masallardan alındığı düşünülebilir. "Tülek Bilen Susılov" ile "Yir Tüşlük" destanlar araştırmacılar tarafından arkaik dönemlere, "Kırk Kız", "Alpamışa", "Ak kübik" v.b. klâsik kahramanlık destanları içinde gösterilmektedir. Fakat, ister mitolojik dönemlerin destanı olsun, ister klâsik kahramanlık, ya da yakın tarihi olaylardan kaynaklanan kahramanlı destanları olsun, bunların hepsinde Tatar halkının yüzyıllardır süregelen sosyo-kültürel hayatının, dünya görüşünün, inancının ortak motifleri vasıtasıyla yansıtıldığı da bir gerçektir. Çünkü, destanlarda tarihte olup biten olaylar doğrudan doğruya aktarılmaz. Destan estetiğine has bir şekil, üslup ve gelenek içinde anlatıcı-

dinleyici ilişkisi çerçevesinde zenginleştirilerek anlatılmaktadır.

Türkçe konuşan halkların temelde ortak kaynağa dayanan zengin bir sözlü geleneği vardır. Günümüzde oldukça değişik özellikler arz eden bu sözlü gelenekte mevcut olan yaratmalardan bir kısmı oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Bu geniş bir alana yayılma veya dar bir çevrede kalma onların fikir ve sanat içeriğine, şekil mükemmelliğine bağlı bir özelliktir. Bunlara örnek olarak kökleri VIII-IX. yüzyıllara dayalı olan Alpamış Destanı'nı pek fazla yaygın olmasa da çeşitli boylar tarafından bilinen eski 'Ak Kübik' 'Yir Tüşlük' 'Altayın Sayın Sume' 'Tülek hakkındaki hikaye' gibi eserleri sayabiliriz [3, 119-130].

Tatar halk eposunda esas yeri, eski kahramanlık destanları, yani yiğitler destanı tutar. Meseleye bu açıdan bakınca, şu şekilde söylenebilir: Destanlarımız arasında Orta Asya ve Altay halklarında çok yaygın olan Alpamış konusu ilk yeri tutar. Fakat meselenin diğer bir yönü de unutmamalıdır; bizim fôlkörümüzde bu destani konu aslında eski, hatta çok eski kahramanlık masalları şeklinde saklanmıştır. Buna rağmen kendi zamanında B.M. Jirmunskiy'in doğru biçimde gösterdiği gibi, Alpamış Destanının Tatar ve Başkurt halklarındaki varyantlarında onun eski özellikleri görülür. Bu destanda Alpamış'ın istilacı düşman, hükümdar Kıtıp ile mücadelesi anlatılır. Söylendiği gibi, eserde eski konular da hemen hemen tam olarak işlenir. Buların ilki "yigit kendi kadının düğününde" konusudur. Kaynaklardaki açıklamalara göre, bu konu halk destanının en eski eserlerine aittir[4, 50].

Tatar halk destanının ilk kez Pehlivan Kız Sandugaş imajına önem verilir. O, gerçekten de kahramanlar gibi hareket eder. Derin uykuya dalan eri Alpamış uyardırmaz Kıtıp padişahın askerlerine karşı kendisi savaşır.

Tatar halk destanlarının en güzel örneklerinden birisi ve hiç şüphesiz gerçek anlamda kahramanlık destanı olan «Ak Kübik»tir. Bu destanda da yine halk kahramanının hanla olan mücadelesi anlatılır.

Tatar Türklerinin halk destanlarındaki başka güzel örnekleri, Orta asırlardan kalan "Kür Uğlı ve Cik mergen" destanlarıdır.

Türk boylarının ortak epik eserleri arasında birçok milli versiyon ve varyantları olan Edigey Destanı'nı da koymak gerekir. Onu Tatarlardan başka (Sibirya dil boyu ve Kırım Tatarları) Altay Kazak Özbek Türkmen Nogay Karakalpak ve Başkurtlar arasında girmek mümkündür. Onu Türk Destanlarının klâsik kompozisyonunu ve derinlerde ki geleneksel şiir şeklini koruyan destancılık geleneğinin ve destan çağının son döneminde oluşmuş bir destan olarak düşünürüz. Edigey destanı epeyce karmaşık yapıda görünmekle birlikte, Kırım, Hazar Denizi kıyıları ve İdil boyundan Güney Sibirya. Kazakistan ve Orta Asya, İran, Irak'a kadar olan geniş bir coğrafyada meydana gelmiş bazen bir biriyle çelişen gergin ve oldukça iç içe girmiş tarihi olaylar destanının önemini arttırmış bir eserin daha geniş bir alana yayılmasına sebep olmuştur. Tasvir edilen olayın tarihi ve sosyal boyutu vatan millet kaderini tain eden dönüm noktalarının beyanı ciddi ve

can alıcı çarpışmışlar üzerine kurulmuş maceralı olaylar dizisi destandaki önemli kahramanların kimliği üzerindeki anlatım zenginliği destanın dünyaca meşhur lirik eserler arasında yer almasına sebep olmuştur.

Bu, vaktiyle yarı dünyaya hakim olan altın ordunun genişlemeye yüz tuttuğu devirdir. O yıllarada Altın Orda Devletine epeyce güçlü fakat gereğinden fazla mağrur kendi gücünü ve imkanları bilmeyen Toktamış hanlık etmektedir. Altın orda tahtında oturmak için çok güç sarfeden Aksak Timur'a karşı bağlılığından vazgeçerek onunla uzun süre savaşlar yapar ve hepsinde de yenilir. Hatta sadece yenilmez tarumar olur. Toktamış han'ın bu siyasetinin yanlış olduğunu bilen emir Edigey onunla mücadeleye girişir ve Toktamış han'ı Altın Ordu tahtından kovar. Destanın asıl konusu baştan sona kadar bu iki tarihi şahsın karşılıklı mücadelesinin savaşlarını tasvir eder. Fakat destan Toktamış han'ı da Edigey'i de kötülemez onları sadece iyi veya sadece kötü olarak tasvir etmez. Bu açıdan destan gerekli bir seviyeli sanata sahiptir. Esasen bu tarihi şahısların ikisini de objektif ve doğru bir değer verir [5, 66].

Destan üslûbundaki baş özellik, pek çok tavsir sıfatı ve benzetmeler kullanılmış olmasıdır. Kahramanlar, şehirler ve ırmaklar anılırken, birçok ünvanlar sıralanır. Bunların çoğu halkın icat ettiği töre sıfatlarıdır.

Destan üslûbunun önemli bir özelliği de ihtişamlı kelime ve cümlelerle kurulmuş olmasıdır. Bayağı söz ve deyimler uyusuk, durgun, ve sönük bir ifade destanla bağdaşmaz. Çünkü destan, insanlığın asil duygular, şanlı maceralar, geniş hayaller telkini için yapılmıştır.

Belirli kültür döneminde bulunan milletlerin sözlü olarak yarattıkları destanlar incelendiğinde, asıl destanlarda, samimilik, meydana geldiği çağın fikir, duygu ve ülkelerini yansıttığı gözlenmiştir. Sonradan bazı şair ve yazarlar, kendi milletlerini tarihinden çıkarılmış heyecanlı ve büyük vakaları birtakim hayal unsurları ile karıştırarak hikaye eden destan'lar yazmışlardır.

Asıl destanlar, halkın toplu vicdanından fıskırış ortaklaşa eserler oldukları halde bu yapma destanlar kişisel eserlerdir. Bir kimsenin hayal gücü ne kadar geniş olursa olsun, şüphesiz bir milletinki ile yarışamaz. Sonra asıl destanlar, şairlerin bütün halka birlikte efsane ve mucizeye inandıkları bir zamanda gelmiştir.

EDEBİYATLAR

1. Usmanov, Mirkasım, Tatarskiye istoričeskiye İstoçniki XVII-XIII Vekov, T.K.N., Kazan, 1972.
2. Propp, Vladimir, Russkiy Geroičeskiy Epos, Leningrad, 1955, s. 25.
3. Tekin Talat, Altay Dilleri Teorisi, Türk Düntası El kitabı, Ankara s. 119-130.
4. Tahir, Mahmut-Nadir Devlet, Kazan Türklerinde Musiki, Kazan Dergisi, İstanbul, 1972, s. 50.
5. Ahmetova Flora, Tatar Halık Destanları, T.K.N., Kazan, 1984, s. 66.

Adilbekova E. Tatar Türklerinin destanları hakkındaki çalışmalar.

ТҮЙІНДЕМЕ

Бұл мақалада татар халық батырлық жырларының өзіндік зерттеулері жөнінде қысқаша мәлімет беріледі. Мақалада татар батырлық жырларында бірнеше ерлік ісімен көзге түскен және жауын жеңіп шыққан батырлар жайында айтылады. Татар батырлық жырларында халықтың бас бостандығымен басқыншы жауға қарсы күресі, әлеуметтік теңсіздікке наразылығы туралы тақырыптары, ру, үй іші тақырыбымен қосылып күрделі сюжетке айналуы сөз етіледі.

(Әділбекова Э. Татар халқының батырлық жырлары жөніндегі зерттеулер)

РЕЗЮМЕ

В этой статье дается сведение о героическом эпосе, а также об отдельных исследованиях героических эпосов татарского народа. В статье говорится о победах и подвигах героев, которые отличались своей храбростью и побеждали врагов. В статье говорится о том, что в татарских героических эпосах были затронуты такие темы, как свобода народа, борьба народа против натиска врагов, возмущение народа к социальному неравенству, род, быт простого народа.

(Адилбекова Э. Исследования героических эпосов татарского народа)

SUMMARY

This article provides information about the heroic epics, as well as individual research heroic epics of the Tatar people. The article refers to the victories and deeds of heroes, who were notable for their courage and defeated enemies. The article says Otomi that Tatar heroic epics covered such topics as the freedom of the people, the struggle of the people against the onslaught of enemies, to the indignation of the people social inequality, gender, life of ordinary people.

(Adilbekova E. Scientific research of heroic eposes of the Tatar people)